

Kosáry Domokos:

A MŰVÉSZETEK (IRODALOM, ZENE, KÉPZŐMŰVÉSZET) TÖRTÉNETI DISZCIPLÍNÁI ÉS A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET*

Társulatunk ezévi vándorgyűlésén három irányban, több szomszédos társadalomtudománnyal próbál párbeszédet kezdeni és együttműködést keresni. Közülük kettő: a közgazdaságtudomány és a szociológia lényegében véve a *jelen* tudományának tekinthető. Ezek szerepét, ha visszaindulunk a múlt felé, a gazdaságtörténet, illetve a társadalomtörténet veszi át. A harmadik kijelölt irányban viszont olyan művészeti tudományok egész csoportjához jutunk, amelyek maguk is igen fejlett történeti diszciplínákkal bírnak, sőt amelyekben belül talán éppen e történeti diszciplínák a leghangsúlyosabbak. Itt magán a múlt vizsgálatán, annak bizonyos témakörein belül találunk oly nagymúltú, jelentős partnerekre, mint az irodalomtörténet (irodalomtudomány), a zenetörténet (zenetudomány), illetve a művészettörténet (művészettudomány). S e három aktív, jól felszerelt tudományág összpontosult erővel szemben a másik oldalon, a voltaképpeni történettudományén az az egy művelődéstörténet áll, amelynek más, további hosszú határsávokat is figyelemmel kell kísérnie. Hiszen feladata a legszűkebb értelmezés szerint is kiterjed ezen kívül a világnézet, mentalitás, hitvilág, a politikai gondolkodás, az oktatásügy, a nyomdák, a könyvek és a sajtó, vagyis a mindenkori kommunikációs eszközök és a különböző tudományok történetére, amelyek szintén mind sorra kutatni kezdték saját múltjukat a neveléstudománytól a matematikáig, az orvostudománytól a fizikáig vagy a kémiáig. Itt tehát a párbeszéd nem a jelen s a múlt határvonalán, hanem magán a történelmen belül folyik.

A felkérést, hogy e párbeszéd mai szakaszában a történészeknek legyenek szóvivője, nyilván annak köszönhetem, hogy a közelmúltban megkíséreltem egy monográfia egységes koordináta-rendszerében összefogni a 18. század hazai művelődésének történetét, az egész spektrumét, a művészeti ágakkal együtt.¹

A leghelyesebb és számomra a legtanulságosabb persze az volna, ha itt most magát e munkát tudnánk kézbe venni, szigorúan megnézve, hogy mennyiben sikerült célját egyáltalán megközelítenie. Az istenek malmainak közismerten lassú működése folytán azonban e munka, bár 1974-ben már készen állt, csak ez év végén lát majd – ha igaz – napvilágot. Addig csak arra utalhatok, amit a vállalkozás néhány elvi és módszertani kérdéséről pár évvel ezelőtt mondani próbáltam.²

*A Magyar Történelmi Társulat 1978. március 29–31-i szegedi vándorgyűlésén elhangzott előadás.

¹ Művelődés a 18. századi Magyarországon s.a.

² A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben. Történelmi Szemle 1974. 436–446.

A munka felépítéséről itt röviden meg kell említenem, hogy olyan háromszintes koordináta-rendszert vesz alapul, amely a társadalom modelljéből, annak szerkezetéből, mozgásából indul ki és az általánosan át halad a specifikus részletek felé. Modellen a történettudományban olyan elméletileg kialakított rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának meghatározott részét vizsgálati célra a maga összefüggéseiben reprodukálja úgy, hogy a sok részjelenség benne mind a helyére lesz illeszthető, sőt az összefüggések vonalainak meghúzója új információk szerzését is lehetővé teszi a vizsgált objektumról.³ Tartalmi és nagyságrendi szempontból természetesen igen sokféle történelmi modell alkotható. Az egyes művelődési szektorok, köztük a művészeti ágak belső összefüggéseinek kifejtése is egyfajta modellalkotás. A társadalmi modellt azért említettük itt külön és első helyen, mivel itt, a művelődés vizsgálatában, a társadalomnak valóban *csak* a modellje az, a részletek nélkül, amiből kiindulhatunk. Enélkül viszont történészként el sem indulhatunk.

A további sorrendet az szabta meg, hogy a társadalmi modell szerkezeti összefüggéseit és mozgását, úgy látszik, mindenekelőtt általánosabb, tehát több szektort érintő tendenciák jelzik az ideológia síkján, az utóbi fogalmat széles, a mentalitást is magában foglaló értelmében véve, amely nemcsak a tudatos eszmei állásfoglalást, hanem ösztönös szemléletmódot is magába fogja. A mozgási folyamat kihatásai e tendenciákon és további bonyolult áttételeken át jutnak el az egyes szektorokhoz. S ezeket illetően is nagyobb gyűjtőfogalomból kiindulva kell haladnunk a belőle kiágazó jelenségek felé. A 18. században, a későfeudalizmus korában, például az egyház még olyan gyűjtő keret, amely többé vagy kevésbé magába fogja a művelődés jó néhány szektorát, az oktatástól a festészetig. Ezek az ágak, lassú folyamat során, éppen a 18. században kezdtek önálló útra lépni, az egyházak burkából kijutni, laicizálódni. Ilyesmí áll a tudományra is, amely skolasztikus filozófiaként, nemrég még maga is gyűjtőfogalom volt az egyház keretén belül, de most már mindinkább szétfeszíti a szűkké vált korlátokat, más, önállóbb utakat vág magának, majd új ágakat bocsát ki, egyre többet, amelyek azután ismét magukban hordják még továbbiak ígérétét. A szépirodalom, a zene és a képzőművészet, vagyis mai fő témáink csoportja, a spektrum végső elemeként zárja le a vizsgált szektorok sorát, amely az iparművészetnél már visszakanyarodik a társadalmi rétegek életformájához, vagyis a kiinduló modellhez.

Ez a sorrend, ha egyáltalán megközelítőleg alkalmas arra, hogy bizonyos összefüggéseket jelezen, elvégzi a művelődés témakörének vertikális tagolását. A horizontális tagolás azonban még hátra van. A társadalmon és éppen ezért minden művelődési szektoron belül ugyanis többféle műveltségi szint található. Ha ezek közül csak a legfelsőt, tehát az adott viszonyok közt a legvékonyabbat vesszük figyelembe, képünk hiányos marad. Az orvostudomány egykorú szerepét, hogy csak egy jellemző példát idézzünk, azzal együtt kell mérlegelnünk, hogy a társadalom igen nagy többsége a természet és élet jelenségeit egészen más, ősi hiedelmeken át nézte, amelyekben a racionális megközelítés helyett a mágia és empiria sajátos vegyülete uralkodott. A társadalom valamennyi osztályának és rétegének művelődési jellemzőit kell tehát megragadnunk a szektorok mindegyikében. Ez áll, a maguk feltételei közt, a szépirodalom és a folklór, a magas zene és a népdal, népzene, valamint a magas képzőművészet és a népművészet viszonyára is.

³Ennek bővebb kifejtésére l. tőlem: Modellalkotás és történettudomány. Történelmi Szemle 1978. s. a.

A 18. században mindenekelőtt a magas műveltséget és a nagyrészt még szóbeli paraszti kultúrát kell megkülönböztetnünk egymástól, minden közvetítés és kölcsönhatás ellenére. A szóbeli kultúrát persze nem azonosíthatjuk egyszerűen a paraszttal, az írásost sem a nemesivel és a polgárral, még a 18. században sem, midőn e kétféle határsáv egymáshoz egyideig valóban elég közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában ugyanis a nemesek is nagyrészt szóbeli kultúrában és annak hagyományvilágában éltek, amely tehát egykor antagonisztikus osztályokat is átfogott. Vagyis nem speciálisan „népi” volt, hanem olyan másféle kommunikációs rendszer, amelyen belül helyezkedett el a parasztlak és uraik ellentétes világa. Bizonyos, egykor népinek képzelt, valójában nemesi költészeti műfajok közösségi jegyei⁴ arra vallanak, hogy e régebbi állapot némi hagyományai tovább éltek, főleg persze az egyszerűbb nemesség körében, még a 18. században is, midőn pedig az írásbeliség mind mélyebbre hatolt, a parasztságot sem hagyva egészen érintetlenül. Mindenesetre helyesebb felső (magasabb nemesi és polgári, illetve értelmiségi), és paraszti művelődési szintről beszélnünk.

Ezzel azonban még csak a legszembevetőbb eltérést jeleztük. A társadalmi valóság ennél sokkal összetettebb volt, annyiféle árnyalattal, amennyit mai eszközeinkkel nem is tudnánk elég pontosan visszaadni. A nemességnek Kelet–Közép-Európára jellemző, viszonylag nagy arányszáma és széles mezőnye azonban elkerülhetetlenül tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést. A felső, magas szint alatt ugyanis végig kimutatható egy szélesebb, második szint is, az egyszerűbb köznemességé. Ez az, amit kissé félrevezető módon nemesi „népiességnek” szoktak nevezni. Sokban ennek hatása érvényesült a mezővárosok és a nagyobb diákközösségek, kollégiumok világában is. E második szint az elsővel már a 18. század elején sem volt azonos. De a század folyamán tőle még távolabb került. Ennek magyarázatát a nemesi rétegek elmozdulásában kell keresnünk.

Európának, mint tudjuk, egész 18. századi modellje fokozatos szintemelkedést mutat gazdaságban és művelődésben egyaránt, nemcsak a fejlettebb „fensíkon”, hanem az azt övező perifériákon, így Kelet–Közép-Európában is.⁵ Itt sajátos folyamat indult a nemesség körében. Magyarországon a hosszú háborúkat követő, viszonylagos konszolidáció és bontakozó áruterelés előbb, az 1740-es, 50-es években, fokozta a jobbmódú birtokos nemesség biztonságérzését és öntudatát, s növelte egyben újszerű igényeit. Így újabb, jelentősebb elmozdulás volt az, midőn az 1770-es években a nemesi felső szint már a felvilágosodáshoz kezdett áthajlani. Ugyanakkor viszont a köznemesség többsége, s annak nevében a második szint, felszerelését némileg korszerűsítve is az „ösi”, nemesi „nemzeti” hagyományok, pontosabban: a régi, elmaradtabb rendiség védőjeként fordult szembe az első szinten jelentkező „idegen”, pontosabban: új és bizonyos reformokra hajló felvilágosodással. Nem szükséges itt a nemesi rétegek e mechanizmusának további mozgását nyomon kísérenünk, a nemzetközi és hazai erőviszonyok változásain keresztül. De arra röviden utalhatunk, hogy a társadalmi modell első megmozdulása fejeződött ki, áttételekkel, Barkóczy érsek irodalompartolásában, még a régi rendiségen belül, Faludi költészetében, a főbb nemesség életformájának rokkoló vonásaiban, kastélyaiban, s azok

⁴ *Stoll Béla*: Közösségi költészet-népköltészet. Megjegyzések a 18. századi kéziratok szerelmi íráshoz. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1958. 170–178.

⁵ *Vö. Kosáry Domokos*: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság 1975. 13–22.

színházi és zenei műsorában. A következő, még jelentősebb fordulat fejeződött ki a nemesi felvilágosodás, a felvilágosult rendi törekvések kibontakozásában, Bessenyei írói fellépésében, művelődéspolitikai és nyelvújítási programjában, majd pedig a polgárosodás útján még egy lépéssel tovább, Kármánék fiatal értelmiségi írói-költői nemzedékének jelentkezésében. S a második szint felnyomulásának jelei is megfigyelhetők, részint, ha nem is túl nagy jelentőséggel, az irodalomban (Dugonics, Gvadányi), de még inkább a zenében, ahol a felvilágosult nemesek magas, de még nem alkotó zenekultúrájával szemben a nagy többség azt a „verbunkost” vitte győzelemre, cigány előadásban, amely ízlésének megfelelt, és amelyet ezért sajátjának és persze tévesen, az eredeti, hamisítatlan, ősi magyar zenének tekintett. Talán ennyi is indokolja, miért kellett legalább három szintűvé fejlesztenünk azt a társadalom dinamikus modelljéhez kapcsolódó koordináta-rendszert, amelynek segítségével egymás után két időrendi szakaszban próbáltuk a művelődés gyakorú szektorait összefüggéseiben áttekinteni.

Ennyit a 18. századról, egyelőre, a könyv helyett, s egyben előkészítésként is ahhoz, amit az alábbiakban, felhasználva bizonyos tanulságokat, mondjuk így: tárgyalási alapként szeretnénk előterjeszteni.

1. A történelem totalitása

A francia Annales-iskola egyik kedvelt kifejezésével élve: a történelem totális. Minden, ami az emberek életében ma végbemegy, holnapra már mindenestől átsiklik a történelembe. A történész, igaz, nem tudja és nem is próbálja a múltat, akár egy szakaszában is, eredeti teljességében, minden végtelen részletével együtt egyszerre rekonstruálni. De a csillagász is, mondjuk, a naprendszernek csak kicsinyített, egyszerűsített modelljével dolgozik. Ebből elhagyhat igen sok olyan részletet, amelyet az empiriához közelítve, az absztrakciónak egyre alacsonyabb szintjén tud, ha tud, megragadni. De nem hagyhat el mondjuk kettőt a bolygók közül és általában a valóságból semmi olyan lényeges elemet és összefüggést, amelyet az absztrakció adott szintje megkövetel. A modellalkotás e szabálya a történettudományra is áll. Egy adott szintű történeti modellből szükségképpen hiányozni fog igen sok olyan részlet, amely csak az empiriához közelebb lépve válik láthatóvá. De nem hiányozhatik az adott szint egyetlen lényeges eleme sem. Vagyis egyszerűbben: a történész választhat ilyen vagy olyan sémát, kisebbet vagy nagyobbat, de a történettudomány, ha igényt tart arra, hogy tudomány legyen, sohasem korlátozhatja figyelmét a társadalomnak csak bizonyos funkcióira, úgy, hogy más funkciókat negligál. Soha nem mondhat le arról, hogy ilyen vagy olyan absztrakciós szinten a történelem teljes egészét mérlegelje.

Nem ellenérv, ha ismerve az előzményeket, egyik vagy másik szűk medrű, féloldalas történetírói irányzatot kezdni valaki emlegetni. Sőt, ez is nekünk segít. Hiszen ahhoz a kérdéshez vezet, hogy különböző korok és társadalmi osztályok a maguk módján mikor mennyit tudtak, visszatekintve, a történeti valóság egészéből megragadni, és mennyiben hitték teljesnek a hiányosat. A történetírás fejlődésében érdemi előrelépést mindig az hozott, ha sikerült a történelem korábbi, szűkebb, elégtelenné vált értelmezését bővíteni és elmélyíteni. Guizot vagy Mignet a múlt század első felében a történelmi folyamatból a maga új, polgári szemléletével jóval szélesebb kört tudott átfogni és megérteni, mint

egykor a dinasztikus intrikák és háborús viszályok feudális krónikásai. Egy évszázad múlva, Marc Bloch és Lucien Febvre, az Annales alapítói, az ismét elégtelenné szűkült, száraz, politikai eseménytörténetet igyekeztek az útból félretolni, hogy kaput nyissanak a gazdasági-társadalmi folyamatok, a technika, a mentalitás stb. sokoldalú vizsgálatának, mélyebb összefüggések keresésének, sőt az emberrel foglalkozó, más tudományok eredményei hasznosításának is. Aminek érdemét, a meg-megtorpanó előrejutás tanulságával együtt, elismerhetjük ma is, midőn történetírásunk, egy sorsforduló eredményeként, már túljutott a polgári felfogás korlátain és új, tágabb perspektívához ért. S világosan kell látnunk: a legragyogóbb elmélet sem old meg minden feladatot magától, sőt szklerotikussá válhatik, ha magunk szklerotikusak vagyunk. Szüntelen erőfeszítés, munka és mozgékony szakmai figyelem kell ahhoz, hogy a lehetőségekkel élni tudjunk és hogy mind tovább jussunk a történelem totalitásának és belső összefüggéseinek teljesebb értelmezése felé. Enélkül félő, hogy a történettudomány megint behúzódik a részletek közé, vagy általános igazságokat ismételtető imamalommá degradálja önmagát, amin aztán semmilyen szólam vagy kincstári optimizmus nem segít, vagy pedig ebből rossz irányban próbál kiutat keresni. Ismételjük: szüntelen igyekeznünk kell a teljesség felé, feltennünk új kérdéseket, keresnünk, figyelniünk minden új ötletet, módszertani kezdeményezést, szokatlan összefüggést és gazdagító szempontot is, deskriptív eljárásnál többet ígérő, funkcionális kísérletet, ha valamire figyelmeztetni tud.⁶ Nyilvánvaló viszont, hogy nem volna helyes olyan irányzatok alkalmazásával kísérleteznünk, amelyek a történelmet bővítés helyett megint szűkíteni akarják, hátranyomni vagy éppen eliminálni. Nyíltan megmondom: főleg a társadalomtudományok időtlenítésének képviselőire, így Lévi-Strauss strukturalista antropológiájára gondolok, amelyről, minden egyébtől eltekintve, már F. Braudel megírta, hogy igen kicsiny és primitív, szinte mozdulatlan mikrotársadalmakkal és ugyanakkor oly, szinte végtelen hosszú időtartamokkal dolgozik, amelyek a tulajdonképpeni történeti megközelítést eleve kizárják, úgy, hogy eljárásából a történelem számára majdnem csak semmitmondó általánosságokat lehet leszűrni. Az a kevéske haszon, amely, ebből az eljárásból helyenként származhatik, egyszerűen nincs arányban a hozzá szükséges energiával és a benne rejlő elvi tévutakkal.⁷

Az említett párbeszéd tehát, magán a történelmen belül, azzai a tétellel indul, hogy a történelem nem darabolható szét olyan részekre, amelyeknek egymáshoz azután nincs közük, és amelyek művelői egymással nem törődnek. De tegyük sietve hozzá, hogy a teendők és a témák viszont feloszthatók a nagy egészen belül. A teljességre törekvés csak a történettudomány és más, rokon tudományok szoros együttműködésével képzelhető, olyan munkamegosztás alapján, amelyben mindegyik félnek saját feladatain belül kell produkálnia eredményeket, de egyik sincs felmentve mások eredményeinek szüntelen figyelembe vétele alól. Ha remélhetünk új nekilendülést a már-már hátraszoruló történettudományban vagy akár az „integrált” iskolai történetoktatásban, az csakis egy ilyen sokoldalú együttműködéstől várható.

⁶ Ily kereső, nemzetközi széttekintésre példa: *Németh Lajos*: Adalékok a művészetszociológia és a művészettörténetírás viszonyához. In: *Művészettörténet – tudománytörténet*. Bp. 1973. 182–202.

⁷ Ennek behatóbb indoklására l. tőlem: *Strukturalizmus és történettudomány*. Valóság 1977/9

2. Munkamegosztás a történeti diszciplinák között

A történelem teljessége akkor áll egybe, ha a társadalom (társadalmak) minden funkcióját figyelembe vesszük, minden vonatkozásban, bonyolult összefüggéseikkel és kölcsönhatásaikkal együtt. A kiindulásunk természetesen csak az lehet, amit az alap és a felépítmény viszonyáról tudunk. De továbbhaladnunk, egy-egy kérdés mélyére hatolnunk, csak specializált kutatásokkal és azok saját módszereivel lehet, hiszen például a „felépítmény” még oly nagy gyűjtőfogalom, amely számos funkciót zár magába. Nyilvánvaló, hogy az alap, vagyis a gazdasági funkciók vizsgálata a gazdaságtörténet feladata. A központi modellt viszont magáról a társadalomról, annak struktúrájáról, szerkezetéről, az osztályok, rétegek mozgásáról, jellemzőiről kell készítenünk, hiszen ez az, amelynek működését a további, különböző funkciók szempontjából meg kell figyelünk, és amelyhez végül is e funkciók vizsgálati eredményei hozzákapcsolandók. Az Annales irányzatától eltérően mi a társadalom politikai funkcióit, tehát a politikai történetet sem mellőzhetők, hanem igen fontosnak, és új, magasabb szinten művelendőnek tekintjük – még az eseménytörténetet sem kizárva. Már csak azért is, egyebek között, mivel az osztályharcok politikai megnyilvánulásai sem mellőzhetők, és mivel a politika nemegyszer nyilvánvalóan visszahat a társadalomra is. Mindezen funkciók, amelyeket nem kell itt taxatíve felsorolnunk, közelebbről megtekintve sok, ismét tovább ágazó részfunkcióra oszlanak.

Ez áll a művelődés funkciójára is, amelyre külön kitérünk, mivel ez a művelődéstörténet témaköre és mivel ide sorolhatók a művészeti ágak is. Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy a „művelődés” e szűkebb, funkcionális fogalmát és a „kultúra” bővebb, átfogó fogalmát nem szabad egymással összetéveszteni és keverni. A „kultúra”, ebben az értelemben, egy adott társadalom egész tevékenységének produktuma, és így közel áll ahhoz, amit a történelem totalitásának nevezünk. Ebbe a „kultúrába” természet szerint az „anyagi kultúra”, sőt a politika is beletartozik. A „kultúrtörténet” tehát ebben az értelemben általánosságban az emberi társadalmak „kultúráinak” jellemzésével és rendszerint fejlődéstörténeti magyarázatával próbálkozik. A művelődéstörténet viszont, amelyről itt beszélünk, a társadalom (társadalmak) főbb funkcióinak egyikét vizsgálja, specializált módszerekkel. Azt, amelyben, mint láttuk, az ideológia, az ismeretek, azok kommunikációja, a művészeti ágak stb. találhatóak. Ha jól értem, nagyjából ez az, amit a művészettörténészek oldaláról Németh Lajos „kulturális mezőnek” nevez,⁸ felismerve, hogy a művészeteket, más művelődési ágakkal együtt, mindenekelőtt ennek együttesében kell elhelyeznünk, mivel a tulajdonképpeni társadalmi modellhez elsősorban ezen át kapcsolódnak.

Az, hogy a művelődési és köztük a művészeti ágak fejlődését mind a társadalomhoz, annak mozgásához kell hozzákapcsolnunk, nyilván nem vitás közöttünk. A probléma ott van, hogy ezt az összefüggést azzal a bonyolult, áttételes mechanizmussal együtt kell rekonstruálnunk, amelyen át a történeti valóságban érvényesült. Másként használhatatlan, rövidzárlatos elképzelésekhez jutunk. E kérdés ismét az alap és felépítmény viszonyához kapcsolódik, amelynek irodalmát itt természet szerint nem szándékozunk áttekinteni. Szeretnénk azonban először is azt kiemelni, hogy a fő nehézség nem a lényegében véve

⁸ Németh Lajos: A művészettörténeti korszakfogalom értelmezéséről. *Ars Hungarica* 1973. 9–24.

helyes irányú elvi célkitűzések hiányából adódott. Lukács György már évtizedekkel ezelőtt (1945) messzemenően hangsúlyozta e kapcsolat áttételességét, a „bonyolult kölcsönhatások komplexumát”.⁹ Kiemelte persze, hogy a marxi felfogás szerint a társadalom, a gondolkodás stb. fejlődése egységes történeti folyamatot alkot, amelyben a termelőerők fejlődésének jut elsődleges szerep, hogy e folyamat szab irányt a tudomány vagy művészet alakulásának is, hiszen „sem a tudománynak sem a művészetnek nincs önálló immanens, kizárólag saját dialektikájából folyó története”. De azt is kiemelte, hogy a történelmi folyamat „mindenütt, bonyolult kölcsönhatások szövevényéből jön létre”, hogy nem áll fenn „egyszerű oksági viszony” az alap és a felépítmény között, hogy az ideológiák nem „mechanikus, passzív produktumai” az alapan végbemenő gazdasági folyamatnak, hanem a művészetnek például viszonylag önálló fejlődése van, hogy a művészi alkotás területén sokhelyt „élesen eltérő törvényszerűségek érvényesülnek”. Sőt az egyenlőtlen fejlődés elvét, amelyet úgy fogalmazott, hogy az ideológiák fejlődése nem halad szükségképpen párhuzamosan „a társadalom gazdasági magasabbra növéseivel”, kissé talán kötetlenebbül fogalmazta meg, mint ahogy történészként mi tennénk. Az engelsi példáról ugyanis, amelyre itt hivatkozik, nemcsak azt kell tudnunk, hogy gazdaságilag elmaradt országok is játszhatnak vezető szerepet a filozófiában, úgy, mint a 18. századi Franciaország, szemben Angliával. Hanem tudnunk kell azt is, hogy Franciaország ugyan gazdaságilag valóban elmaradottabb volt, mint Anglia, de még jóval fejlettebb volt az európai perifériáknál, és már olyan izmos burzsoáziával rendelkezett, amely vállalta a küzdelmet azért, hogy utolérje Angliát. Ezért emelte magasra azon eszmék harci zászlaját, amelyek az angol burzsoázia számára már nem voltak oly égetően aktuálisak. Az egyenlőtlen fejlődés elve tehát itt nem általánosságban, hanem az európai modell adott, meghatározott feltételei közt érvényesült, nem a Balkánon vagy Szicíliában, vagy más, gazdaságilag elmaradott tájakon, hanem Franciaországban, nem véletlenül.

A viszonylag rugalmas elvi deklarációk azonban – s ez a másik, amit ki kell emelnünk – nem gátolták meg azt, hogy az említett nagy összefüggést jó ideig mégis túl egyszerűnek, rövide zárhatóknak, a valóságnál közvetlenebbnek tekintették. Annyira, hogy Mátrai László éppen erre vezette vissza a marxista művelődéstörténet viszonylagos lemaradását.¹⁰ Amit nyilvánvalóan megkönnyített az is, hogy az áttételek, közvetítő mezők mechanizmusait nem próbálták részletekbemenően történetileg rekonstruálni, és így a végpontok közt sok kitöltetlen űr maradt. A társadalmi modell és a művelődési funkciók közbeiktatásával talán egy lépéssel tovább juthatunk, de még sok lépés hátra van. Ehhez a munkához – beleértve a speciális áttételek, az önmozgás mértéke, a felgyült hagyaték szerepe stb. vizsgálatát – elengedhetetlenül szükséges a művészetek történeti diszciplínáinak közreműködése, annyival is inkább, mivel a művelődési mező maga is sokrétű, összetett, sőt a különböző művészeti ágak viselkedése is igen eltérő lehet.

A történész feltétlenül igényli, várja a művészeti ágak történeti vizsgálatának eredményeit. Részint azért, mivel csak ezek segítségével tud a társadalom funkcióiról, a történelem totalitásáról megközelítően teljes képet adni. Részint azonban azért is, mivel a

⁹ Lukács György: Bevezetés a marxi esztétikába. In: Művészet és társadalom. Bp. 1969², 346–370.

¹⁰ Mátrai László: Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistoriában. MTA Társ.-tud. oszt. közl. 1964. 1–14.

művészi alkotások – számára – gyakran olyan források is, amelyek visszakövetkeztetéssel a társadalmi modell felépítéséhez felhasználhatók. E források pontos értelmezését és általában a művészeti funkciók vizsgálatát nem végezheti el egymaga, ezt csak a rokon diszciplínák specialistáitól remélheti. De az utóbbiaknak is szüksége van, nem kevésbé, a történeti folyamatokat egészének és mindenekelőtt a társadalmi modell mozgásának és művelődési funkciójának olyan világos és megbízható áttekintésére, amely eligazítást nyújt saját kapcsolásaihoz. Ilyenféle – mondjuk így – jó kapcsolási térkép nélkül őket meg az a veszély fenyegeti, hogy vagy rossz helyen, hibás térkép nyomán keresik a társadalmi modellel az érintkezést, vagy pedig reményüket veszítik az ily kapcsolat reális lehetőségében és számukra is hasznos voltában, és a történeti valóságtól ezoterikus szférák felé távolodnak.

Az itt emlegetett művészeti-történeti diszciplínák mind egy-egy művészeti tudományhoz kapcsolódnak, és így a maguk, saját problematikájának vannak ilyen természetű, például esztétikai mozzanatai is. De e vonásaik és specializáltságuk mellett is a történelem nagy egészén belül végzik feltáró munkájukat. Az általuk vizsgált szektorok ugyanis mind egy alapképletből kiindulva ágaznak szertesztét, mind a társadalmi modell mozgását jelzik, tükrözik, sőt motiválják a maguk sajátos eszközeivel.

3. A művészeti történeti diszciplínák hatáskör-bővülése

A javasolt munkamegosztás nem korlátozni szeretné a művészetek történeti diszciplínáinak hatáskörét, valaminő történész „imperializmus” nevében, hanem, éppen ellenkezőleg, további feladatokkal bővíteni, vertikálisan és horizontálisan egyaránt.

a) Vertikálisan azért, mivel, mint már jeleztük, a művészeti funkciókat is az egész társadalom mindegyik szintjén kell vizsgálnunk, nemcsak a legfelsőn. A történész azonban, ha mondjuk, a 18. század magasabb irodalmának elemzése után a harmadik, a paraszti szinthez érkezik, ma még hiába szeretné behatóan megvizsgálni az egykorú népköltészetet, a balladákat, s a próza folytatásaként a népmesét, amelyben a szegény ember reménykedő, játékos fantáziája újra meg újra győzelmesen átsuhan a valóság könyörtelen korlátain. Nem azért, mintha nem állna rendelkezésére a gonddal összegyűjtött folklór-anyag, hanem azért, mivel az ennek szétválasztásához, feldolgozásához szükséges módszertani kapcsolat hiányzik a történettudomány, illetve az irodalomtörténet és a folklór-kutatás között. Irodalomtörténetünk új, egyébként magas igényű szintézise elvi döntés alapján figyelmen kívül hagyta a folklórt. A történész ezt nem pótolhatja egymaga, legfeljebb kifejezheti azt a véleményét, hogy talán mégis helyesebb volna egy olyan irodalomelmélet alkalmazása, amely a folklór anyagára is kiterjed, már csak például a műköltészet és a népköltészet egymáshoz való viszonyának megvilágítása érdekében is. S örömmel, reménykedően olvashatja a Helikon külön számának (1967) szerkesztői nyilatkozatát arról, hogy „a komparatiztika fellendülésével világszerte egyre többen látják, hogy az irodalomtörténetírásnak az eddiginél fokozottabb mértékben kell a folklór eredményeire is támaszkodnia”. Örömmel olvashatja a folklór kutatójának kijelentését¹¹

¹¹ Voigt Vilmos: Modellálás a folklorisztikában. Etnográfia 1969. 347–430. Vö. előzőleg: Vargyas Lajos: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? Bp. 1961. Klny. Néprajzi Értesítő XLIII.

is arról, hogy a folklór-anyag hatalmas tömbjeit, amelyek így szinte a honfoglalástól napjainkig csúszthatók előre-hátra, történetileg tovább kell osztani, amire, bizonyos műfajok fejlődési feltételeinek vizsgálatával, már történtek is biztató próbálkozások.

A művészettörténet is kizárta lapjairól a népművészet történetét, bár hozzátehetjük, hogy itt is felbukkantak új, pozitív törekvések a kooperációra, mind a művészettörténet, közelebbről az iparművészet-történet, mind pedig a néprajz oldaláról. „Az, hogy a népművészet története a művészettörténetbe tartozik-e, elvileg ma is nyitott kérdés” – olvassuk egy újabb, művészettörténeti tanulmányban.¹² „S nincs egyetlen olyan magyar művészettörténeti összefoglalás sem, amely tárgyalta volna a népművészetet, még annyira sem, mint az iparművészetet, mint ahogyan a hatkötetes magyar irodalomtörténet is mellőzi a népköltészet tárgyalását”. Márpedig – olvassuk tovább – meg kell állapítani, hogy a „magyar népművészet szerves része a magyar művelődéstörténetnek”, és hogy „a magyar művészet történetén belül a maga súlyának és jelentőségének megfelelően a népművészettel is foglalkozni kell”. A történész az elvi óhajt pozitív előrelépésnek tekinti, és a másik oldalon, a népművészet újabb összefoglalójának is azt a kísérletét, hogy témáját nagyobb történeti korszakok szerint tagolja.¹³

A magyar népdal kutatásának Bartók és Kodály nevéhez kapcsolódó, nagy jelentőségű múltja van. Egyidőben némi probléma abból adódott itt, hogy egyik neves specialistaánk helytelen formában átvett társadalmi modellhez próbált kapcsolást keresni. Egyebek közt ugyanis feltételezte, hogy az új stílusú népdal a 18. század olyan nagy népmozgalmaira volt a parasztság válasza, mint a költözések, telepítések, katonáskodás.¹⁴ Az új népdal szerinte egy, „a magyar úri osztálytól követített elnemzetietlenedési folyamatot” ellensúlyozott, vagyis „tüntető jeladás” volt. Más specialisták¹⁵ már akkor kétségbe vonták, hogy az ilyen jellegű, népmozgalmi, költözési folyamatok és etnikai változások, amilyenek előfordultak korábban is, ezúttal, méghozzá csak a 19. század elejére, éppen ilyen zenei fordulatot idéztek volna elő. A parasztság gazdasági és társadalmi feltételeiben ugyanis nem a 18. század folyamán, hanem utóbb, a 19. században következtek be valóban lényeges változások, amelyeket minden bizonnyal helytelen volna jóval korábbra visszavetíteni. De az olyan sajátos hozzátételeket is megkérdőjelezhetjük, mint az új népdalnak a réginél – az eredetibb magyarnál! – jobb nemzeti védelmi eszközként szerepeltetése a jobbágyság részéről. Ugyanaz a neves specialistaánk azonban mindezt megtoldotta azzal a másik feltételezéssel is, hogy az egykorú népdalkincset, a felbukkanó, új népdalokkal együtt, a 18. század második felének kollégiumi dalirodalmában kell keresnünk. Máris megkérdézhethetnénk persze, hogy akkor ez utóbbiból miért hiányzik szinte teljesen az a „rég stílusú” anyag, amely a 18. században nyilván már jóval nagyobb arányt képviselt, mint utóbb. A lényeg azonban az, hogy az egykorú népdal és a kollégiumi dalirodalom két egymástól eltérő társadalmi képletnek volt produktuma. Az egyik a parasztságé, a másik a nemesi és értelmiségi második szinté. Szerzőnk tévesen próbálja a kettőt egybe-összevonni, azzal, hogy a nemes is „fél népi” származású, hogy a nemesi költészet „népies

¹² Szabolcsi Hedvig: A népművészet és iparművészet viszonya, kapcsolatunk a „grand art”-ral, értelmezésük művészettörténeti problematikája. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973. 161–182.

¹³ Hofer Tamás–Fél Edit: Magyar népművészet. Bp. 1977².

¹⁴ Szabolcsi Bence: Népzene és történelem. Bp. 1959².

¹⁵ Vargyas Lajos: Észrevételek. Etnográfia 1955. 514–519.

költészet” és hogy a nemesurak és jobbágyaik lényegében véve azonos életfelfogást, látókört, ízlést képviseltek.¹⁶ Az ország későfeudális társadalmának realitásaihoz e szép idillnek, tudjuk, nincs sok köze.

A népművészet kutatói reálisabban figyelmeztettek arra, hogy a paraszti igények területén a 18–19. század fordulójától kezdve állt be jelentős fordulat.¹⁷ Ennek anyagi feltételei közé tartozott, hogy a francia háborús konjunktúra idején a parasztság vásárló-képessége megnőtt. Házaiba egyre több olyan díszes tárgy került, amely nem mindennapi használatra készült. Mindezzel együtt a tudati feltételek bizonyos változása is megfigyelhető. A paraszt mindinkább olyasmit kezdett hangsúlyozni és cifrábban díszíteni, amit a felsőbb rétegekkel szemben megkülönböztetően a sajátjának tekintett. Arra azonban, hogy ez már ekkor összefüggött-e a népdal új stílusával és hogyan, aligha mernénk határozott igennel válaszolni. Valószínűbb, hogy az igazi változást még később kell keresnünk.

b) Történetírásunk különböző területeken körvonalazni kezdte Kelet–Közép-Európa mint európai peremvidék fejlődésének bizonyos regionális sajátosságait, Európa egészén belül, főleg a lengyel–magyar hasonlóságokat. Segítségére volna, ha jobb tájékoztatást kapna arról, hogy mennyiben vannak ilyen jelek a művészetek terén. Bizonyos lépések egyébként, főleg az irodalomtörténet terén, persze már eddig is történtek ebben az irányban.

Ugyancsak némi horizontális bővítést igényelne másik óhajunk. A művészeti ágak történeti diszciplínái természetesen tekintetbe veszik a régebbi időszakokban az 1918 előtti Magyarország egészének fejlődését, majd utána a határokon túl élő magyarok alkotó tevékenységét. De ha például történészként a régi ország egészének 18. századi műemlékeit és a rájuk vonatkozó újabb kutatási eredményeket próbáljuk részletesen, sorban áttekinteni, akkor – tapasztalatból tudjuk – a határokon túli mozzanatok nagy többségükben magunknak kell a legkülönbözőbb forrásokból és a szomszédos szakirodalmakból összeszednünk.

Mai műemlék-nyilvántartásunk ugyanis, helyesen, a mai országra korlátozódik. A régi ország egészét illető, és az új, szomszédos kutatásokkal folyamatosan kiegészülő történeti nyilvántartással viszont tudomásom szerint nem rendelkezünk. Ez a bővítési javaslat persze főként dokumentációs jellegű, de a történelem teljességének megközelítéséhez messzemenően szükségünk van ilyen információkra is.

„Eldöntött kérdés, hogy Magyarország területét kell alapul vennünk az összefoglalásnál” – írta egy fiatal művészettörténész – Fülep Lajos egykori, helyes elvi állásfoglalására utalva. De érezhető kétkedéssel tette hozzá: „de mit kezdünk például a történeti Magyarország román nemzetiségének művészetével”. Ehhez fűzött, kiegészítő jegyzetében pedig így folytatta: „más és más etnikumok, illetve nemzetek, még ha egymás tőszomszédságában élnek is, más és más stílusú műveket hozhatnak létre” úgy, hogy az eltéréseket, „esetleg elkülönített fejezetekkel” kell érzékelteni.¹⁸

Az egykori valóság azonban, ha jobban meglejtjük, a különbségek mellett igen nyilvánvaló összefüggéseket is mutat. Elég az erdélyi fatemplomokra utalnunk, amelyek

¹⁶ Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. II. Bp. 1961.

¹⁷ Hofer T.–Fél E., i. m. (1977).

¹⁸ Beke László: Megjegyzések a magyarországi művészet történetének korszakolásához. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973. 131–160.

valóban érdekes és gazdag román csoportjával, a román építőművészet reprezentatív alkotásaként, a két világháború közti időszakban nagy igyekezettel főként C. Petranu foglalkozott, indokolt méltánylás, de ugyanakkor sajátos, nemzeti fajelmélet-féle kíséretében.¹⁹ Szerinte ugyanis az ilyen típusú egyházi faépítkezés a román népnek s nemzetnek mintegy vele született és kizárólagos sajátja, s ezért másutt (Szlovákiában, a Kárpátalján stb.) is csak román hatásra, illetve amiatt jelentkezhettek, hogy ott is eredetileg románok éltek, akiknek utódai nyelvi beolvadásuk után is megőrizték ezt az öröklött tulajdonságukat. Erdély művészettörténetének más, jeles ismerői viszont, Biró Józseffel élükön, rámutattak, hogy az egyházi faépítkezés nem egyetlen etnikum vagy vallás sajátja volt.²⁰ Fában gazdag tájakon hagyományosan, a középkor óta mindenfelé voltak fatemplomok. S mindenütt főleg a helyi közösségek anyagi ereje, társadalmi és technikai szintje és ehhez fűződő hagyományvilága szabta meg, hogy melyik, hol, meddig épített fatemplomot, és mikor tért át a maradandóbb, de drágább téglá- vagy kőépítkezésre, mely utóbbi esetben helyenként nemegyszer másnak adta el a régi fatemplomot, esetleg több napi járóföldre is. Voltak katolikus, utóbb protestáns, valamint görögkeleti fatemplomok a Dunántúlon, Pest közelében, s a legtovább persze a régi ország északi, keleti és délkeleti peremvidékén, magyarok, szlovákok, kárpátukránok, románok között, többféle sajátos, érdekes változatban, de mindenütt középkori, gótikus alpminták örökösiként. Biró József tragikus módon, a fasizmus áldozataként vesztette életét. Legalább eredményeit próbáljuk meg utólag el nem veszíteni.

4. Periodizáció és stílusok

Problémáink közül nem a periodizálásé a legfontosabb. De mivel gyakorlati okokból elsőnek ez merült fel, midőn tudományágaink sorra új szintézisek megírására kezdtek készülni, a különböző periodizációs viták adtak alkalmat arra, hogy egyebek között az összekapcsolás lehetőségének kérdései is felvetődjenek.

A sort az irodalomtörténészek kezdték el, akik közül e kérdésekkel, főleg a korhatározó stílusokéval, a legátgondoltabbán akkor Klaniczay Tibor foglalkozott.²¹ Azt a problémát, hogy a különböző korstílusok olykor, a találkozáskor, egy darabig egymással párhuzamosan, egyszerre érvényesülnek, az új hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv, mint ismeretes, ölelkező periódusok alkalmazásával igyekezett megoldani. Vagyis az előző periódust 50–80 évvel később zárta le, mint ahogy, ismét visszalépve, elkezdte a következőt. E megoldás előnye volt, hogy lehetővé tette egy-egy stílus pályafutásának folyamatos, összefüggő vizsgálatát. Hátránya volt viszont, hogy szétvágtá a stílusok különemű, de időben egyszerre felbukkanó jelenségek együttesét.

Ezt követte 1965-ben a történészek vitája,²² amelynek alappreferátuma lényegében

¹⁹ *Coriolan Petranu*: Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung. Cluj, 1927; és uő, *Ars Transilvaniae. Études d'histoire de l'art transylvain*. Sibiu, 1944.

²⁰ *Biró József*: Magyar művészet és erdélyi művészet. Cluj, 1935. Erdélyi Tudományos Füzetek 80. *Heléne Balogh*: Les édifices de bois dans l'architecture religieuse hongroise. Bp. 1941.

²¹ *Klaniczay Tibor*: Az irodalomtörténeti szintézis néhány kérdése. In: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964.

²² *Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról*. Bp. 1968.

véve helyesen fogalmazta meg azt az elvi követelményt, hogy egy-egy korszaknak az alap és felépítmény, a gazdaság, a társadalom, a politika és művelődés jelenségeit mind együtt kell egységbe fognia. A nehézségek persze nyilvánvalóak. Az alap változásait nem követik velük egyidőben, automatikusan a felépítmény változásai. A hosszú gazdasági-társadalmi folyamatok nemigen köthetők pontos évszámokhoz. A fejlődés egészének bemutatásából viszont a politikai történet, az eseménytörténet sem hiányozhatik, akkor pedig már gyakorlatilag is elkerülhetetlen konkrét időhatárokat megadnunk. Vagyis így eleve el kell ejtenünk az ölelkező periódusok ötletét. Fokozza a nehézségeket, hogy Európa különböző részei egyenlőtlenül fejlődtek, de egymással egy-egy adott időszakban mégis nyilvánvaló kölcsönhatásban éltek. Nemzetközi, európai jelentőségű fordulatok (1789, 1848 stb.) egyidejűleg voltak hatással különböző szintű társadalmakra. Hozzátehetjük, hogy magán a régi Magyarországon belül is sok fejlődési egyenlőtlenséggel találkozunk. Szamba véve mindezen nehézségeket, e sorok írója a vita során azt javasolta, hogy induljunk ki a társadalmi formációkból (feudalizmus, kapitalizmus) és ezeket, főleg a feudalizmus hosszú időszakát, azonos elvek szerint osszuk periódusokra, szakaszokra. A fő tartalmat a periódusokon belül is a gazdasági-társadalmi fejlődés adja meg. A konkrét határvonalakat azonban a politikai történetből kell vennünk. De mindig olyan politikai fordulatot kell e célra kiválasztanunk, amely a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat az ország saját határain túlmenő, nemzetközi jelentőséggel, kelet–közép-európai, vagy éppen általános európai összefüggésben revelálja (pl. 1848). A művelődés speciális jelenségeit, be kell vallanunk, akkoriban nem próbáltuk e meghatározással közelebről összhangba hozni. Lukács György néhány idevágó nyilatkozata²³ azonban arra vall, hogy talán ez sem volna teljesen lehetetlen. Szerinte ugyanis a magyar irodalomtörténet korszakait is „az olyan nagy fordulópontok határozzák meg”, mint 1848, vagy 1919, az irodalmat ugyanis nem lehet „tisztán irodalmi események alapján periodizálni” és „a korszak-fogalmat természetesen csak mint ossztársadalmi kategóriát lehet megfogalmazni”.

A művészettörténészek e kérdésekre többször is visszatértek, hiszen ők ekkoriban már túl voltak az első szintézisen, és az újabbat, a másodikat kezdték előkészíteni. Az ezzel kapcsolatban rendezett 1970. évi vitának egyébként sok vonatkozásban igen érdekes alappreferátuma viszont annyira a legkülönbözőbb nehézségeket helyezte előtérbe, hogy végül alapjában véve negatív eredményre jutott.²⁴ Fő gondja láthatólag az a régi, már említett probléma volt, hogy különböző stílusfolyamatok futhatnak egymás mellett, időben szét nem választhatóan. Az irodalomtörténészek ölelkező periodizációja viszont szerinte „logikai képtelenség”, bár ugyanakkor „a párhuzamos, de időben eltérő jelenségek egyetlen lehetséges ábrázolási módja”, amelyet csak az „egyszempontú periodizáció hívei”, a történészek elleneznek. Elvet minden olyan periodizációt, amely „a történeti folyamat konkrét időszakmentumokra való előzetes felosztását jelenti”. Itt az „előzetes” szó a feltűnő, hiszen ha az akadály valóban elvi természetű, akkor ilyen felosztásra utóbb nem lehet sort keríteni, azok a szakemberek viszont, akik a szintéziseket írni szokták, általában tárgyuk alapos megismerése *után*, akkor szoktak egy-egy munkához előzetes terveket, vázlatokat készíteni, *miután* már tisztában vannak lényegében véve azzal, hogy

²³ Lukács György: A magyar irodalomtörténet revíziója. In: Magyar irodalom – magyar kultúra. Bp. 1970. 491–513. (1948-ból) Uő. Az irodalomtörténeti periodizáció. In: Uo. 631–645 (interjú 1969-ből).

²⁴ Beke L., i. m. (1973)

miként alakult a történelem. A referátum végkövetkeztetésül azt javasolta, hogy egyelőre periodizálás helyett az emlékek olyan „kisebb egységeiből” kell kiindulni, mint az irányzatok, helyi iskolák, egy-egy nemzedékkel, társadalmi csoporttal jelentkező alkotások, műfajok stb. S a nagy korszakok központját ott kell majd keresni, ahol a kisebb egységek fejlődésének „virágkorai” egymással leginkább egybeesnek. Ebből persze az következett volna, hogy „egyelőre” nem lehet az új szintézis tervét sem elkészíteni. Holott Fülep Lajos már az első összefoglalás I. kötetének (1956) élén, reálisan megállapította,²⁵ hogy bár nincs olyan periodizáció, amely „a történeti és stílusi korszakolásnak eleget tegyen”, hiszen például a reneszánsz és a barokk esetében „az egyik stílus átnyúlik a másik korába”, lényegében véve mégis lehet nagy stíluskorszakokról beszélni. Amiből máris két tanulság következik. Az egyik az, hogy egy-egy korszakot a főbb, a domináns jellemzők alapján körvonalazhatunk akkor is, ha azok korántsem kizárólagosak. A másik pedig az, hogy ahol a történeti és a stílusi korszakolás elve ellentmondásba jut, ott *történeti* munkában a *történeti* elvnek kell elsőbbséget adni. Sietünk hozzátenni, hogy az új művészettörténet előmunkálatai mindennek ellenére megnyugtatóan folytatódtak. Németh Lajos igen reálisan tekintett újra végig a korszakolás stílustörténeti, szellemi-történeti, eszmetörténeti stb. koncepcióinak történetét,²⁶ majd pedig ténylegesen történeti korszakolás alapján napvilágot láttak az első operatív tanulmányok, így a sokat vitatott barokk művészetről,²⁷ valamint a felvilágosodás korának művészetéről és az ebben fontos szerepet játszó, de korántsem kizárólagos klasszicizmusról.²⁸

E vitákból külön szeretnénk kiemelni a stílusok történeti szerepéről kifejtett véleményeket. Klaniczay Tibor szerint „az alapnak elsősorban azok a változásai idézik elő a kulturális felépítmény gyökeres átalakulását, amelyek vagy egy új osztályt juttatnak az ideológia, a kultúra, a művészet fejlődésében döntő szerephez, vagy pedig egy ilyen szerepet betöltő osztály pozíciójában, osztályérdekében s ezzel szemléletében, életmódjában idéznek elő alapvető fordulatot.”²⁹ Eszerint tehát természetesnek látszik, hogy „a művészeti és irodalmi korstílusokkal egybeeső korszakok” szerint periodizáljunk. Minden stílus „a formai elemek sajátos rendszere, mely egy meghatározott művészi látásmódnak a függvénye”. Vannak nagy korstílusok (mint a reneszánsz vagy a barokk), azután ezeken belül fázisok, stílusváltozatok (mint a rokokó), végül pedig, még alsóbb fokon, olyan stílusirányzatok vagy áramlatok, amelyek csak egy-két művészeti ágban jelentkeznek. Klaniczay is látja, hogy stílusváltozások idején az új korszak mondanivalójának és stílusának, valamint az elmúló kor tartalmi és formai elemeiben bonyolult, diszharmonikus együttélése következik be, vagyis, hogy egyidejűleg több stílus jelenlétével is számolhatunk. S úgy látja, hogy ily esetben „biztos iránytűként csak az új stílus, illetve az általa reprezentált új korszak osztályháttere tekinthető”³⁰ Amiből nézetünk szerint megint csak az következik, hogy az újat kell dominánsnak tekintenünk, ha már valóban kibonta-

²⁵ *Fülep Lajos*: A magyarországi művészet története. In: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok, 1920–1970.* Bp. 1976. 465–469.

²⁶ *Németh L.*, i. m. (A művészettörténeti korszakfogalom 1973.)

²⁷ *Garas Klára*: A magyarországi barokk művészet. *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 273–280.

²⁸ *Zádor Anna*: A felvilágosodás korának művészete. Uo. 281–291.

²⁹ *Klaniczay T.*, i. m. (Az irodalomtörténeti szintézis) 44.

³⁰ *Klaniczay T.*, A művészeti stílusok helye a marxista kutatásban. In: *Marxizmus és irodalomtudomány.* Bp. 1964.

kozott, még akkor is, ha mellette vagy alatta a régebbi is folytatódik. A 18. század első, nagyobb részében tehát például a barokkot fogjuk dominánsnak tekinteni, annak ellenére, hogy például Erdély archaikusabb viszonyai közt csak lassabban érvényesült, miközben a késő-reneszánsz még folytatódott, sőt átmenetileg bizonyos ágakban, ki is szélesült. Nincs az az 50–80 évvel dolgozó ölelkező periódus, amely mondjuk, az erdélyi késő-reneszánsz esetében, a régi folytatódásának egészen a végére érhet. S ha nincs történetileg, minek vállaljuk bonyodalmaikat?

A megoldásra azután magas szinten Sötér István tett javaslatot.³¹ „Azt hiszem – írta –, meg kell kísérelnünk, hogy tovább juthassunk a korszak és az irányzatok kérdésében. Az egyes irányzatoknak megvannak a maguk fejlődési periódusai . . . de ezek a szakaszok nem szolgálhatnak a voltaképpeni korszakok („époques”) tagolására, mert a valóságban több irányzat él egymás mellett, s az egyiknek fejlődési szakaszai nem esnek egybe a másikéval. A korszakot tehát az irányzatokon kívüli kategóriának kell tekintenünk, vagyis olyan egységnek, mely több irányzatot foglal egybe, több irányzat különböző szakaszait egyesíti. Ezt láthatjuk a felvilágosodás korának francia irodalmában, melyben különböző irányzatok élnek együtt a maguk különféle fejlődési szakaszaiban, s mégis bonyolult szövedékük és sokféleségük ellenére is egymáshoz tartozóan, egyszóval korszak emberi lényegét kifejezően.”

A korszakokban eszerint az emberi természet változásai nyilatkoznak meg. Figyelemre méltó gondolat, bár volt, aki megjegyezte, hogy az emberi természet alighanem lassabban változik, ha egyáltalán tudjuk, hogy miként.³² Mi inkább arra szeretnénk utalni, hogy Klaniczay és Sötér véleményének eltérései bizonyos fokig az általuk közelebbről megfigyelt időszakok némileg különböző voltából is adódnak. Klaniczay a régi magyar irodalom felől jut el a barokkig, amely stílus, de sokban egyúttal ideológia is, hiszen a kettőt ugyanazon társadalmi (egyházi) erők szervezeten igyekeztek monolitikus egységben összekapcsolni. Sötér viszont jellemző módon éppen a felvilágosodás példájára hivatkozik, amely e kötöttségeket már kezdte fellazítani és amely sokak – sokunk – véleménye szerint egyetlen stílushoz aligha kapcsolható. Magában a történelmi folyamatban, a művelődési mezőn ment végbe tehát olyan változás, amely a stílus és ideológia viszonyán módosított. Éppen ezért, nézetünk szerint, a történész is nevezheti a művelődés egészének egy adott fejezetét a barokk időszakának, bár a kifejezés a művészet-történetből származik, mint ahogy a felvilágosodás időszakának fogja nevezni az utána következőket, bár abban még a későbarokk is bőven folytatódik. Végül is terminus technikusaink használhatóságát elsősorban tartalmuk és nem származásuk dönti el. Másrészt a feudalizmus–kapitalizmus fogalompárral sem igen dolgozhatnánk, hiszen az első jogi, a második pedig gazdasági eredetű.

5. Az összekapcsolás néhány feltétele

Minden integráció és együttműködés a kapcsolási rendszerek bizonyos összehangolását feltételezi, közös előírások szerint. Műszaki területen ez az elv teljesen nyilvánvaló. De bizonyos fokig a mi tudományágainkra is vonatkozik. Erre szeretnénk befejezésül röviden néhány elméleti példát említeni.

³¹ Sötér István: A korszak és az irányzatok. Kritika 1970. 2. sz.

³² Németh L., i. m. (A művészettörténeti korszakfogalom, 1973)

Ilyen feltétel annak tudomásul vétele, hogy a történeti diszciplínák, máshová is kapcsolódó motívumaik ellenére, történeti témáikkal egyazon nagy, történelmi folyamaton belül, annak összefüggéseiben mozognak. Ilyen továbbá, ebből következőleg az is, hogy a nagy folyamat közös, nagy problémáit ne esetleg ilyen vagy olyan marginális tünetek alapján, helyi erőkből, külön-külön, hanem együtt próbáljuk megoldani.

Találkoztunk – főleg az 1970-i vitában – olyan állásponttal, amely szerint a művészet története abban is sajátosan különbözik a „történelemtől”, hogy benne az egyenlőtlen fejlődés elve érvényesül, hogy a korszakhatárok átmettszenék a stílusfolyamatokat, holott elsősorban ezeket kellene egymás után rekonstruálni, függetlenül attól, hogy egyidejűleg mi történt.

Csakhogy vigyázzunk! Az egyenlőtlen fejlődés nemcsak a művészeti ágak specializálása, hanem az egész történeti folyamaté. Az a probléma, amely a művészetek történetében régebbi és újabb stílusok párhuzamos egyidejűségében jut kifejezésre, más tünetekkel, de még döntőbb súllyal érvényesül a gazdaság és a társadalom történetében. Így például Európa 18. századi modelljében, amelynek „fennsíkján” ott találjuk a már kapitalista Angliát, mellette a polgári forradalomhoz közelgő Franciaországot, és amelynek déli, keleti, északi peremvidékein viszont még a feudalizmus uralkodik. Értelmetlen volna azt a megoldást választanunk, hogy előbb külön a fejlett Anglia fejlődését mondjuk el, utána ismét külön az elmaradottabb vidékekét, hiszen az egyik leglényegesebb momentum éppen a fejlett és fejletlen részek együttesében, kölcsönhatásában fedezhető fel. A legújabb felfogás szerint a felvilágosult abszolutizmus alapján véve peremvidékek kísérlete volt arra, hogy a „fennsík” színvonalához lehetőleg felzárkózzanak. Berend T. Iván és Ránki György legutóbb a 19. századi modellen mutatta be éppen azt a kulcsfontosságú kérdést, hogy a fejlett gazdaságok szívóhatása és nyomása alatt a fejletlenek mint próbálták lemaradásukat behozva az ipari forradalom szintjét elérni, ami Svédországnak egészen, Magyarországnak és Itáliának részben, Spanyolorzágnak például egyáltalán nem sikerült. A többféle stílus egyidejűsége pedig, egymás alatt, szorosan ahhoz kapcsolódik, amit a művelődési szintekről a bevezetőben mondtunk, hiszen a régebbi stílusok a második, folklorizált változatban pedig a harmadik szinten hatottak tovább. Galavics Géza jól kimutatta, hogy ugyanaz az Esterházy Miklós 1630 körül már barokk stílusban építtette a nagyszombati templomot a jezsuitáknak, akik az új stílus, az akkori felső szint igényeit képviselték, de ugyanakkor késő reneszánsz oltárokot emeltetett Kismartonban a ferenceseknek, akik mindig a régiesebb második szint képviselői s egyben gondozói voltak.³³ Az egyenlőtlen fejlődés, vagy mondjuk úgy: a fejlődésben aszinkron jelenségek egyidejű együttese egy-egy országon belül is felfedezhető. Vajon nem kölcsönhatásukban, hanem külön egymás után fogjuk az 1867 utáni Magyarország kapitalizmusának fejlődését, illetve feudális maradványait leírni, az utóbbiakat az 1848 előtti fejezet függelékékként? Vigyázzunk egy kicsit az osztályozási elvek fontossági sorrendjére, hierarchiájára és arra, hogy ne ruhagombjuknál fogva próbáljunk felemelni meglett embereket.

Tettek, nem szavak – az angol mondás („deeds, not words”) talán furcsán hangzik egy olyan foglalkozás szakemberétől, amelyben a tettek: a komplex tanulmányok is alapjában véve szavakból állnak. A különbség lényegét azonban talán mégis értjük mind-

³³ Galavics Géza: Későreneszánsz és korabarokk. Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez. In: Művészettörténet-tudománytörténet. Bp. 1973.

annyian. Nyilvánvalóan szükségünk van ilyen elméleti tisztázásokra is. De azt szeretnénk, ha ezek minél többször, minél hamarabb konkrét történelmi jelenségek, folyamatok kísérleti elemzésével párosulnának, vagyis eredményeik jó *történeti* tanulmányokban tudnának testet ölteni.

*

(A fenti referátumhoz, bemutatása után, a szerző az ülésen még az alábbi kiegészítő megjegyzéseket fűzte):^{3 4}

Mivel vándorgyűlésünk népes hallgatósága elég nagy részben gyakorló pedagógusokból, történelemtanárokból áll, ezek szíves érdeklődését és figyelmét hadd viszonzam külön is azzal, hogy megpróbálok végül néhány szót szólni a fentiek esetleges hasznosításáról a történetoktatásban.

Magam, igaz, jó ideje nem vagyok gyakorló pedagógus, legfeljebb néha, külföldi egyetemeken szoktam egy időre e foglalkozáshoz visszatérni. De valaha az voltam, nagyon is lelkesen, jó néhány éven át. Így nagyon átérzem a kérdést: vajon miként lehet a történeti folyamat e nagy egységét úgy bemutatni, hogy minden funkció főbb mozzanatait megfelelően bele tudjuk illeszteni.

Nem térek ki oktatásunk mai helyzetére, annyival is kevésbé, mivel tudom, hogy folynak reformkísérletek, kibontakoztak integrációs törekvések. Szeretném remélni, hogy ezek eredményei majd eloszlatják azokat az aggodalmakat, amelyek a történelem mint tantárgy fokozódó háttérbe szorítása miatt, nemcsak valami szakmai sovinizmusból, sokunkban felmerültek.

Így csak néhány olyan észrevételt szeretnék megfontolásra ajánlani, amely a jó megoldások keresését esetleg megkönnyítheti.

1. Az anyagnak és a rendelkezésre álló időnek megfelelő arányban kell egymással állnia. Ha túl kevés órába kell túl sokat belezsúfolni, csak oly keveset, oly általánosságokat mondhatunk, hogy azokat alig lehet a diákok tudatába lehorgonyozni. Némi csodálkozással értesültem arról, hogy egyetlen tanév alatt kellene az egyetemes és a magyar történelmet egészen a 16. századig megtanítani, míg ugyanakkor jóval több idő jut a legújabb kor – néhol szinte túl részletes – történetére. Ne értsenek félre: magam is teljes mértékben vallom azt, hogy a „történelem” mindig a mai napig halad, és nem szabad a tegnapelőttel lezárni.

Korántsem biztos azonban, hogy a fenti arány a helyes, hogy a részleteknek automatikusan kell az évszámok nöttével bővülnie, hogy a tegnap, amely ma már esetleg nagyon messze van, feltétlenül többet mond a ma emberének, mint a tegnapelőtt, vagy egy még jóval régebbi, nevezetes forduló, ha megfelelően bemutatjuk. A történetoktatás eredményessége, ismétlem: a *mai* társadalmi tudat szempontjából is, nem feltétlenül pusztán egy-egy mozzanat időbeli közelségétől függ, hanem az elemzés színvonalától, alaposságától, tanulságos voltától.

2. Történelmet Magyarországon először Bél Mátyás pozsonyi liceumában, a 18. század elején kezdtek rendszeresen tanítani. Ezt követték 1735 után a jezsuiták, majd

^{3 4} Az elhangzott korreferátumok közül azóta *Németh G. Bélát* látott napvilágot: *Művelődéstörténet-irodalomtörténetírás. Új frás* 1978. 10. sz. 74–78. l.

1747 után, jobban, a piaristák. Magyarország történetét azonban külön tantárgyként először 1777-ben a Ratio Educationis vezette be. Igaz, akkoriban nem hosszú időre, mivel II. József 1784-ben ismét összevonta a magyar és az egyetemes történelem tantárgyait. Hagyjuk most nyitva azt a kérdést, hogy mi jobb: együtt, vagy külön. Azon sem óhajtok elmélkedni, hogy miért éppen ebben követjük a jozefin rendszer egyébként oly sűrűn bírált elképzeléseit. Nyomatékosan felvetném azonban azt a kérdést, hogy ha együtt akarjuk tanítani, akkor miért tanítjuk egyazon tanéven belül, a kettőt együtt, mégis külön, egymás után, és nem abban az összefüggésben, ahogy eredetileg a magyar az egyetemesnek része volt. Még jó, ha ugyanazon tanévben a kettő legalább ugyanazt az időszakot ismétli meg egymás után. Ha ugyanis a kettőt valóban egy tantárgyként akarjuk tanítani, akkor ezt az eredeti összefüggést kellene egy-egy időszakban bemutatnunk. Így – ha a 18. századról beszélünk – bemutatnunk Európa egykorú modelljét, körvonaloznunk Kelet–Közép-Európa helyét, és végül azon belül, közelebbről, ismertetnünk Magyarország fejlődését, de mindig az egésznek részeként.

3. Ha a gazdaság, a politika, az ideológia, az irodalom, a művészet jelenségeit mind a társadalom különböző funkcióival hozzuk összefüggésbe, akkor a történeti folyamat ismertetésének középpontjába nyilvánvalóan ezt a társadalmat, ennek struktúráját, mozgását kell helyeznünk. Ismét a 18. század példáját idézve: a főnemesség politikai szerepét és nagybirtok-gazdálkodását kiegészíthetjük a rokokó kastélyok, az életforma rajzával is, a fertői kastély építészetevel, Haydn zenéjével. S a parasztság viszonyainak ábrázolásához hozzáfűzhetjük azt, amit az egykorú paraszti lakóház, népművészet, folklór kérdéseiről tudunk. Mert a kutatás külön, speciális ágakon folyik ugyan, de az eredményekről teljes képet kell összeraknunk.

4. Szinte előre hallom az ellenvetést: mindaddig, amíg a kutatás, a szakirodalom el nem készíti a szóban forgó jelenségek teljes, végleges szintézisét, a művelődési funkciók feldolgozását, addig az oktatás nem nyúlhat ezekhez a kérdésekhez, addig az oktatás várni kénytelen, mert oktatni csak a készet, a véglegeset szabad. Sietek nyomatékosan kijelenteni, hogy ezzel messzemenően nem tudok egyetérteni. Először is: a tudományban soha nincs végleges. Mindig tovább akarunk jutni, mind többet megismerni. Sem mai, sem eljövendő szintéziseink nem „véglegesek”, és szerencsére nem is lesznek azok, hiszen az már a hanyatlás kezdetét jelezné. De hát akkor mit oktassunk inkább? Azt a véglegesnek képzelt, korábbi nem véglegest, amelyről ma már tudjuk, hogy hiányos és elégtelen, vagy pedig a mai, az új nem véglegest, amiről úgy gondoljuk, hogy jobb a korábnál? Tegyük végre félre ezt a schulfuchsi korlátoltságot, és ne becsüljük le a jövő fiatal nemzedékeit. Szerencsére letűnt az az idő, midőn „végleges” kinyilatkoztatásokkal az egész társadalmat éretlen kiskorúként próbálták kezelni. De a nyíló, fiatal értelmet sem szabad lebecsülnünk, hanem éppen ahhoz kell hozzásegítenünk, hogy teherbírása, figyelme, önálló véleményformáló készsége nagyobb legyen. A tudomány és a társadalom igazságait ez nem zavarja, hanem segíti. Nyugodtan mondjuk el egy-egy probléma kutatásának történetét, ahol valami még nyitott és jelezve azt is, hogy hol, hogyan próbálunk előre jutni. Ha csak azt tanítjuk, amit esetleg „hivatalosan” késznek, lezártnak tekintenek, akkor mindig az elavultat fogjuk tanítani. A történetoktatásnak nem erre van szüksége, és nem ilyen történetoktatásra van szükségünk. Márpedig a történelem megfelelő oktatására társadalmunknak ma is, sőt ma még inkább, sokkal nagyobb szüksége van, mint ahogy azt a schulfuchsok, és – sajnos – nem is mindig csak ők hiszik.

5. Mindenesetre szükséges volna azonban módot találni arra, hogy közelebb, eleve-nebb kapcsolat épüljön ki a kutatás, a szakmai műhelyek együttese, és a másik oldalon, a történetoktatás szervezete, az iskolák között. Gondoskodnunk kellene mozgékonyabb szakmai tájékoztatásról, segédanyagok elkészítéséről. Pár évvel ezelőtt a Magyar Történelmi Társulat igazgatóválasztmányi ülésén azt javasoltam, hogy rendezzünk kis vándorgyűléseket, látogatásokat olyan vidéki iskolákban, amelyek erre igényt tartanak, és beszéljünk a tanárokkal és a diákokkal arról, hogy mivel tudjuk őket segíteni. S ha ők, idősebbek és fiatalok, kritikusan, úgy vélekednek, hogy ebben vagy abban többre, jobbra volna szükségük annál, amit ma nyújtunk nekik, akkor már valamivel előre is jutottunk. E javaslatomnak akkor, bár az ülés helyesléssel fogadta, sok kézzelfogható eredménye nem lett. Most e mai ülésen, a vándorgyűlés nyilvánossága előtt, tanárok jelenlétében, megismétlem ezt a javaslatot. A szakmai műhelyeknek megvan a maguk külön, saját munkamódszere. Céljuk azonban sosem az elzárkózás, hanem csak az lehet, hogy az irodalom, a kommunikációs eszközök és az oktatási intézmények segítségével a társadalmi tudat helyes fejlődését szolgálják.

D. Kosáry:

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ ИСКУССТВ (ЛИТЕРАТУРА, МУЗЫКА, ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ ИСКУССТВА) И ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ

(Резюме)

Текст статьи является одним из трех докладов, в которых рассматривались возможности со смежными общественными науками на выездной сессии Венгерского Исторического Общества весной 1978 г. в городе Сегед. Автор излагает елавные теоретические и методологические выводы своих изучений в отношении истории культуры 18 в. По его мнению можно показать культурные функуии в такой системе, которая исходит из модели общества, из его организации, из его движения, она переходит через общее к специфическим частям и в то же время она до конца принимает во внимание и различные слои общества, их разные культурные уровни. Мы должны различать не менее три таких главных культурных уровня в 18-ом в. Третьей является крестьянская культура, которую следует обязательно привлекать в круг наших изучений при помощи исторической этнографии и фольклора. Автор в дальнейшем занимается с отношениями истории культуры, а на другой стороне истории литературы и истории музыки и т. д., тем, как можно между ними формировать разделение труда и возможности взаимного использования их результатов в целях реконструкции полного изображения прошлого. В том числе автор изучает вопросы периодизации, стилей, а также те, которые получаются их неравмерного развития и совмещения старых и новых явлений.

D. Kosáry:

LES DISCIPLINES HISTORIQUES DES ARTS (DE LA LITTÉRATURE, DE LA MUSIQUE, DES BEAUX-ARTS) ET L'HISTOIRE CULTURELLE

(Résumé)

Ce texte, prononcé au Congrès ambulant de la Société Historique Hongroise (Magyar Történelmi Társulat), à Szeged au printemps 1978 est l'une des trois conférences qui examinaient les possibilités d'une meilleure coopération avec les sciences sociales voisines.

L'auteur nous fait connaître les résultats théoriques et méthodologiques les plus importants des ces recherches concernant l'histoire culturelle du XVIIIe siècle. À son avis, les fonctions culturelles peuvent être présentées dans un système qui a pour point de départ le modèle, l'organisation et les mouvements de la société, et qui part du général vers les détails spécifiques, et qui prend en considération les couches sociales et leurs niveaux culturels différents. Au XVIIIe siècle, il faut distinguer au moins trois principaux niveaux culturels. Le troisième en est la culture paysanne qui devait être étudiée absolument à l'aide de l'éthnographie et du folklore. L'auteur s'occupe ensuite des relations existant, d'une part, entre l'histoire culturelle, et l'autre part, entre l'histoire de la littérature, de la musique etc. de la mode possible de la distribution parmi les disciplines et des possibilités de l'utilisation mutuelle de leurs résultats pour la reconstruction de l'image complet du passé. En traitant ses problèmes, l'auteur étudie les questions de la périodisation et des styles aussi que celles qui prennent leur source dans l'évolution inégale et dans l'existence simultanée des nouveaux et des anciens phénomènes.